

Szocializmus és árútermelés

Megjegyzések Ágh Attila a Magyar Filozófiai Szemle 1967/3. számában megjelent cikkéhez

Nemrég egy ideológiai kérdésekről folyó vitában vettem részt, és ott szóba került Ágh Attila fentemlített cikke. Ez figyelmeztetett rá, hogy még nem késő lerónom egy régi adósságomat, és elmondanom ellenvetéseimet Ágh Attila egy állításával szemben. Nem késő, mert ezeket az ellenvetéseket, tudtommal, senki sem mondta el.

Előrebocsátom, hogy nem a cikk fő mondanivalójával vitatkozom. Ágh Attila alaptémája az elidegenedés és Vörös Gyula idevágó nézeteinek bírálata. Egyetértek Ágh-gal abban, hogy az elidegenedés a szocializmusban is fennmarad, és ezt a véleményem néhány év előtt meg is írtam. Ezért ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozom. De vitatkozom Ágh-nak azzal a megállapításával, hogy Marx szerint az árútermelés a szocializmus egész korszakában fennmarad. Ezt a téves állítást szeretném megvilágítani és helyreigazítani, bizonyítva, hogy Marx úgy látta, a termelőeszközök társadalmazásával, tehát már a szocializmusban, megszűnik az árútermelés. Teszem ezt nemcsak a Marx iránti tisztelettől vezérelve, hanem elsősorban azért, mert az érintett kérdés erősen belejátszik a szocializmus politikai gazdaságtanának mai vitáiba.

Vitatom először is a cikknek egy olyan megállapítását, amely látszólag mellékesen szerepel egy mellékmondatban, de fontosnak tűnik szerzőnek az árútermeléssel kapcsolatos tévedése szempontjából. Ágh azt írja: „Ennek az időszaknak (a tőkés társadalomból a kommunista társadalomba való átmenet időszakának *F. I.*), amelyet Marx mint önálló társadalmi formációt jellemzett (kiemelés — *F. I.*), világtörténelmi funkciója, tartalma, hivatása az elidegenedés felszámolása.”¹ Marx azonban soha és sehol nem jellemezte a szocializmust önálló társadalmi formációnak. Marx a szocializmus korszakát *A gothai program kritikájában* így jellemezte: „A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak, melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb mint a *proletariátus forradalmi diktatúrája*.”² Marx szerint tehát a szocializmus nem önálló, hanem átmeneti formáció. Mit tekintett önálló társadalmi formációnak? Erről így írt *A politikai gazdaságtan bírálatához* című műve előszavában: „Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat (tehát társadalmi formáció — *F. I.*) progresszív korszaka-

¹ Magyar Filozófiai Szemle 1967/3. sz. 476. o.

² Marx—Engels *Vál. Műv. II. köt.*, Kossuth 1963. 23. o.

ként. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája . . .”³

Nem szavakon rágódásról, szó-értelmezésről van szó, hanem nagyon is lényeges dologról. Marx, éppen mert a szocializmust az átmeneti időszak társadalmának tekintette, mikor a kollektív társadalomról beszélt, legtöbbször nem is utalt arra, hogy a kommunizmus alsó vagy felső fokát tartja-e szem előtt. Már ez is kizárja, hogy az átmeneti időszak társadalmának a rá következőtől olyan élesen elváló profilt tulajdonított legyen, amilyen Ágh elképzeléséből következik.

Hibás, mint még látni fogjuk, Ágh következő megállapítása is: „A kommunizmus saját alapjának hiányát mint az árutermelés fennmaradását jellemzi Marx.”⁴ Újabb hibához jut a gondolatmenet folytatása során, melyet ugyancsak idézek: „Az árutermelés fennmaradása pedig nem egyszerűen a tőkés társadalom jellegéből, struktúrájából következik, hanem a termelői bázis általában vett elégtelenségéből és fejletlenségéből. Az elidegenedés történelme lényegileg az árutermelés története . . . amikor Marx *A gothai program kritikájában* kifejti, hogy 'A termelési eszközök köztulajdonán alapuló kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket', a kommunista társadalom képét vázolja fel, az árutermelés megszűnését a kommunizmusban meglevő társadalmi tulajdonhoz kapcsolja.”⁵

Mire alapítja Ágh azt az állítást, hogy Marx az árutermelés megszűnését a kommunizmusban meglevő társadalmi tulajdonhoz kapcsolja? Való igaz, hogy Marx és Engels, sőt 1917 előtt Lenin is — ezt Akadémiánk múlt évi közgyűlésén igyekeztem bizonyítani —, amikor szocialista társadalomról beszélnek, a mienknél fejlettebb szocialista társadalomra gondolnak. De semmiképp sem mutatható ki Marx semelyik művéből sem, és különösen nem *A gothai program kritikájából*, hogy amikor az árutermelés megszűnéséről beszél, akkor a kommunista társadalom képét vázolja fel. Ágh a következőképpen véli bizonyíthatni állítását: „Ez abból is nyilvánvaló, hogy rögtön a fentiek után teszi meg azt a már idézett megállapítását, hogy nekünk itt még nem a kifejlett kommunista társadalommal van dolgunk, tehát az árutermelés megszűnése nem kapcsolható össze a társadalmi tulajdonnal általában.”⁶

Szembeítsük ezt az állítást a hivatkozott szöveggel, tehát *A gothai program kritikájával*! Először is: — abból, hogy Marx rögtön a fentiek után, következő bekezdésben arról beszél, hogy itt még nem fejlett kommunista társadalommal van dolgunk, Ághgal ellentétben arra kell következtetnünk, hogy a két bekezdésben ugyanarról a társadalomról van szó. Ez annál is indokoltabb, mert a két bekezdés semmiképp, még egy kötőszóval sincs szembeállítva egymással. Tehát ugyanaz a társadalom, amelyik nem a saját alapján kifejlődött kommunista társadalom, egyben az a társadalom, amelyben a termelők nem cserélik ki termékeiket, és a termékekre fordított munka nem e termékek értékeként jelenik meg.

³ Uo. I. köt., 367. o.

⁴ Magyar Filozófiai Szemle, 1967/3. sz. 477. o.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

Másodszor: azt, hogy Marx nem a kommunista társadalom felső fokára gondolt, mikor azt írta, hogy a termelők nem cserélik ki termékeiket, valószínűsíti az is, hogy ennek a bekezdésnek utolsó mondatában megállapítja: „A 'munkahozadék' szó, amely manapság is elvetendő kétértelműsége miatt, így elveszíti minden értelmét.”⁷ A „munkahozadék” szó azonban a Marx által bírált góthai programból van véve. Ez a program — következtetlenség és felelőtlenség — a kommunizmus alsó fokára vonatkozó követeléseket tartalmaz, és Marx semmiképp sem vetné szemére, hogy amit mond, az majd, a kommunizmus felső fokán értelmét veszti.

Harmadszor: magában Marxnak abban a bekezdésében is, amelyik azzal kezdődik, hogy „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött*”, nagyon világosan és egyértelműen benne van, hogy a termelők ebben a társadalomban nem cserélik ki termékeiket. Ennek a bekezdésnek második felében ugyanis ez olvasható: „A termelő a társadalomtól elismervényt kap arról, hogy ennyi meg ennyi munkát szolgáltatott (a közösségi alapok számára végzett munkáját levonva), és ezzel az elismervénnyel a fogyasztási eszközök társadalmi készletéből annyit von ki, amennyi ugyanannyi munkába kerül. Ugyanazt a munkamennyiséget, amelyet a társadalomnak az egyik formában adott, visszakapja a másik formában.”⁸ Világosabban nehéz lett volna leírni, hogy ebben a társadalomban a termelők közt munka szerinti elosztás érvényesül, de nem folyik árutermelés.

Negyedszer: ez után következik Marxnak az a megállapítása, mellyel Ágh bizonyítani véli, hogy Marx szerint az egész átmeneti korszakban fennmarad az árutermelés. Ez így hangzik: „Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje. A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott körülmények között senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert másfelől egyéni fogyasztási eszközökön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába. Ami azonban a fogyasztási eszközöknek az egyes termelők közötti elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint áruegyenértékek cseréjénél, ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával.”⁹ Ez is világos és egyértelmű. Még nem vagyunk a kommunizmus felső fokán, de a termelőeszközök köztulajdonban vannak, ezért senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és az egyesek tulajdonába csak egyéni fogyasztási eszközök mehetnek át. Nincs is már árucseré, de a fogyasztási eszközöknek a termelők közötti elosztásánál ugyanaz az elv uralkodik, mint az árucserénél. Vagyis ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ugyanannyi másik formában levő munkával.

Ötödször: Engels is, Lenin is világosan és egyértelműen nyilatkozott úgy, hogy a termelőeszközök társadalmazásával megszűnik az árutermelés, célzást sem téve rá, hogy ez a kommunizmus alsó fokára még nem, csak a felsőre vonatkozik. Engels például, *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című művében azt írja: „A termelési eszközöknek a társadalom által történő birtokbavételével kiküszöbölődik az árutermelés és ezzel együtt a termék a termelő feletti uralma.”¹⁰ Ezt Engels néhány évvel később írta, mint Marx

⁷ Marx—Engels *Vál. Műv. II. köt. Id. kiad.* 13. o.

⁸ Uo. 13—14. o.

⁹ Uo. 14. o.

¹⁰ Uo. 135. o.

a gothai programot megbírálta, és Marx a kézirattal még megjelenése előtt megismerkedett.

„A szocialista társadalmi tulajdon a magántulajdonnak csak negatív megszüntetése — írja valamivel lejjebb Ágh —, mert jogilag feloldja ugyan a termelési egységek elkülönülését, szembenállását, de valóságos izoláltságukat a termelés objektív mozgásában nem szünteti meg. A magántulajdon pozitív megszüntetése a munka teljes társadalmiasulása, a termelőegységek végleges koncentrációja — a magántulajdont mint a részérdekek harcát ekkor váltja fel igazán a társadalmi tulajdon és az osztálytársadalmi érdek.” Ágh itt egy általa meghaladott módszer hibájába esik bele: általános, nem definiált fogalmakkal, mint amilyenek „a munka teljes társadalmiasulása” és „a termelőegységek végleges koncentrációja”, vél valamit bizonyítani. A „termelőegységek végleges koncentrációja” egyébként nemcsak bizonytalan, meghatározatlan, de önmagában ellentmondónak látszó fogalom, mert hogyan alakulhat ki a termelőerők fejlődésének lezárása nélkül egy „végleges” koncentráció?

„A szocialista társadalmi tulajdon — folytatja Ágh — tehát feltételezi a különböző társadalmi szférák, termelési területek közötti dologi közvetítést, az árucserét.”¹¹ Ezután idézi Marxnak azt a gondolatát az egyenértékek cseréje elvéről, amellyel éppen foglalkoztunk. Láttuk, hogy Ágh szövegmagyarázata itt ellentétbe kerül Marx szövegével.¹² Ezért nem fogadhatjuk el az utána következő megállapítást sem, „Marx tehát a szocializmus egész időszakára nézve kötelezőnek találja az árucserét, ellentétben Vörössel...”¹³

„Marx tehát — mondja később Ágh — félreérthetetlenül kimondja, hogy a szocializmus árutermelő társadalom — ahol azonban magából az árutermelésből szükségszerűen következik a társadalmi tervezés...”¹⁴

Azt már láttuk, hogy az itt idézett első megállapítás helytelen, félreértésen alapul. Ebből már következik, hogy a második állítás sem lehet helytálló. Amennyire a ránk maradt szövegekből megállapítható, Marx, Engels, Lenin nemcsak hogy nem hitték, hogy a szocializmusban a társadalmi tervezés magából az árutermelésből szükségszerűen következik, hanem éppen ellenkezőleg, azt tartották, hogy az árutermelés megszűnésével következik be a tervezés. Engelsnél például azt a fent idézett mondatot, amelyben arról van szó, hogy „kiküszöbölődik az árutermelés”, a következő mondat követi: „A társadalmi termelésen belüli anarchiát tervszerű tudatos megszervezettség váltja fel.”¹⁵

Érdemes itt megemlíteni, hogy Lenin azt is észrevette és hangsúlyozta, hogy a nagy monopóliumokkal már az árutermelő kapitalista társadalomban is beköszönt a tervezés, de ezt ebben az esetben sem az árutermelés követke-

¹¹ Magyar Filozófiai Szemle, 1967/3. sz. 477. o.

¹² Mint érdekességet említem H. Rumjancev, T. Hacsaturov akadémikusok és A. Paskov akadémiai levelező tag idevágó fejtegetéseit a Pravda 1968. márc. 4. számában megjelent *Terv és árutermelés a szocializmusban* c. cikkében. Ők is mint nem vitatott tényt tárgyalják, hogy a marxizmus klasszikusai feltételezték az árutermelés megszűnését a szocializmusban. Ugyanakkor nyomatékosan hivatkoznak a gothai program megállapítására az egyenértékek cseréje elvének fennmaradásáról, és ezt nemcsak a munka szerinti elosztásra, hanem a szocialista gazdaság más jelenségeire is vonatkoztatják, anélkül, hogy az árutermelés fennmaradását a szocializmusban Marx álláspontjából levezethetőnek tekintnék.

¹³ Magyar Filozófiai Szemle, 1967/3. sz. 478. o.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Engels: *id. mű* 135. o.

ményének tekintette, hanem annak bizonyítékát látta benne, hogy az áruter-
meléssel együtt járó termelési anarchiát már a legfejlettebb kapitalista társa-
dalomban is korlátozni kell.

Nem zárhatom le Ágh Attilával vitázó írásomat úgy, hogy ne említsem
meg azt is, amit vitatott állításaiban pozitívnak, előremutatónak tartok. Ez
éppen az, amire röviden már utaltam is, hogy Marx és Engels, és 1917-ig Lenin
előtt, mikor szocializmusról írtak, egy a mienknél fejlettebb szocialista társa-
dalom képe lebegett. Ők azt írták ugyan, és nyilvánvalóan azt is gondolták,
hogy a termelőeszközök köztulajdonba vételével megszűnik az árutermelés,
ezt a változást azonban olyan egyéb változásokkal kapcsolták össze, amelyek
nem következtek be. Azt hitték, hogy a termelőeszközök társadalmasítását
közvetlenül követi majd a társadalmi szükségletek pontos felmérése és a munka-
erő ezeknek megfelelő társadalmilag ellenőrzött tervszerű elosztása. Azóta ki-
mutattuk, hogy ez nem is következhet be könnyen és gyorsan, különösen nem
akkor, ha a termelési eszközök társadalmasítása nem a legfejlettebb tőkés
országokban, hanem a gazdasági fejlettség viszonylag alacsony fokán álló
országban következik be. Marx, Engels, és az első világháborúig Lenin is,
éppen azt várták, hogy a forradalom a legfejlettebb országokban és nagyjában
egyidejűleg fog végbemenni. Ez az elképzelésük volt a háttere, és talán nem
tévedünk, ha feltesszük, hogy egyúttal az alapja annak a feltevésüknek, hogy
az árutermelést a termelés tudatos társadalmi megszervezettsége fogja fel-
váltani. Igaz, már Engelsnél az is kimutatható, hogy ezt a tudatos megszerve-
zettséget nem máról holnapra tartotta megvalósíthatónak. Hiszen ugyanazt
a bekezdést, melyben a fent már idézett kijelentést tette a megszervezettségről,
így fejezte be: „Csak ettől kezdve fogják az emberek teljes tudatossággal maguk
csinálni történelmüket, csak ettől kezdve lesznek meg az általuk mozgásba
hozott társadalmi okoknak túlnyomóan és egyre fokozódó mértékben az általuk
akart hatásaik is. Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a
szabadság birodalmába.”¹⁶

Engels tehát látja, hogy a változáshoz idő kell. „Túlnyomóan”, „egyre
fokozódó mértékben” — írja. Mondhatjuk, ez már annak a megsejtése, hogy
a szocialista forradalommal nem fog egyik napról a másikra az árutermelés
és az elidegenedés is megszűnni. Azt azonban semiképp sem mondhatjuk, hogy
Marx az árucserét a szocializmus egész időszakára nézve kötelezőnek találta.
Nem is tehetünk Marxnak szemrehányást, mert nem látta előre, hogy halála
után néhány évtizeddel mi fog bekövetkezni.

Ágh Attilának érdeméül kell betudnunk azt is, hogy a kérdést ilyen
élesen felvetette.

Friss István

¹⁶ Uo. 136. o.